

Солдатенко Валерій Федорович

*Доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса*

НАН України (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0003-2435-1123>

e-mail: soldatenko.v.f@gmail.com

**«КРИЗА», «РЕВОЛЮЦІЯ», «ГРОМАДЯНСЬКА
ВІЙНА» ЯК СКЛАДОВІ КОНЦЕПТУ НАУКОВОГО
ВІДТВОРЕННЯ СУСПІЛЬНОГО ПОСТУПУ УКРАЇНИ В
1917 — 1920 РР.**

Резюме

У статті здійснено спробу прослідкувати логічні взаємозв'язки, взаємозалежності, взаємовпливи ключових суспільних феноменів одного з найважливіших, переламних, доленосних періодів вітчизняної історії. Навіть найзагальніша їх структуризація може сприяти позитивній кристалізації підходів, досягненню більшої системності у застосуванні методологічних і методичних засобів освоєння, творчого осмислення подій столітньої давнини, які в наявній на сьогодні історіографії, політологічних студіях отримують відмінні, нерідко суперечливі, або непереконливі тлумачення й оцінки. Раціоналізація поєднання, рівно як і з'ясування відмінностей теоретичних категорій «криза», «революція», «громадянська війна» на ґрунті конкретно-історичного досвіду 1917–1920 рр. створює додаткові можливості для точнішого, реалістичнішого відтворення надскладних суспільних тенденцій і процесів. Здійснений у такий спосіб аналіз, зокрема, свідчить: однолінійна, однопланова умовна схема руху по висхідній логічній лінії «від меншого до більшого» (масштабнішого) виявляється недостатньою, вимагає гнучкішого, діалектичнішого застосування, оскільки з'ясовується, що не лише політичні кризи здатні призводити до революцій, які, своєю чергою породжують громадянські війни, а й останні, здійснюючи «зворотній реверс», призводять до політичних криз, а наслідки громадянських війн виявляють себе в істотній корекції вектору розвитку революцій, вибору траєкторій суспільного розвитку.

Ключові слова: криза; Українська революція; соціальні аспекти; громадянська війна; інтервенція; окупація; повстанство; червоні й білі.

Вступ

Неухильний суспільний розвиток перманентно детермінує спроби «нового прочитання», оцінки минулого досвіду. Поповнення фактологічно-документальної бази досліджень, примноження історіографічних набутоків, кристалізація теоретичних, наукових концепцій доповнюються природними бажаннями виявити причинно-наслідкові зв'язки між історією і сучасністю, здобути якомога повчальніші уроки з пережитого, взяти їх на інтелектуальне озброєння. Об'єктивний стан політичної турбулентності, доведений до крайньої межі воєнною агресією Російської Федерації, яким у найзагальнішому сприйнятті можна охарактеризувати стан останнього десятиліття України, її народу вкотре зумовлює звернення до прикладу невичерпного з точки зору пізнання справді багатозначного періоду — років революції і громадянської війни. Звісно, це зовсім не означає, що відтворення картини 1917 — 1920 років у повному обсязі має механістично, без творчої критичної смислової апробації і обробки переноситися на сучасну ситуацію. Однак окремі й не-маловажні оцінки, висновки, узагальнення, безперечно, можуть виявитися корисними, конструктивними, принаймні, коректно «наштотхнути» на додаткові продуктивні міркування.

Доцільність привернення уваги до пропонованого об'єкту додатково зумовлюється спостереженнями з багаторічного досвіду викладання вузівського курсу історії України. З усіх проблем ХХ століття студенти виявляють найбільші труднощі у засвоєнні конкретних знань, пов'язаних саме з дійсно непростими, дуже «спресованими» в часі, реально часто суперечливими і заплутаними подіями 1917 — 1920 рр., які до того ж не завжди достатньо кваліфіковано й доступно висвітлюються в учбовій літературі. Певний схематичний, з елементами логічної систематизації «дороговказ» може стати в нагоді тим, хто цікавиться й вивчає вітчизняне минуле.

Історіографічний контекст. Про означені роки в Україні існує, без перебільшення, гігантська література. Буревійні, водночас, доленосні події завжди привертали підвищену увагу фахівців багатьох галузей знання, особливо гуманітарного, призводили до різного рівня результативних спроб відтворення картини непростих, багатоаспектних процесів.

У перше повоєнне десятиліття (до початку 30-х рр. минулого століття) зародилися, розвивалися, стверджувалися дві історичні концепції — пролетарської (соціалістичної) і національно-демократичної революцій. З утвердженням в Союзі РСР, до складу якого входила Українська РСР, тоталітаризму друга концепція була визнана ненауковою, оголошена втіленням буржуазно-націоналістичних підходів, виявилася фактично відкинutoю і аж до початку

90-х рр. побутувала лише в працях українських емігрантських і зарубіжних фахівців.

В радянській історіографії неподільно домінувала схема історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і Громадянської війни в Україні.

На зламі 80 — 90-х рр. концепція Української національно-демократичної революції 1917 — 1920 (1921) років знову набула повноцінних «прав громадянства» на Батьківщині та превалює й донині.

Така «лапідарно-пунктирна» оцінка генеалогії реконструкції осягнення історії українського народу в 1917 — 1920 рр. майже не викликає заперечень (В. Солдатенко) [1], за винятком хіба що з боку російських науковців і публіцистів, які з 2017 р. посилено розробляють і пропагують концепцію Великої російської революції, в контекст якої жодним чином «не вписується» Українська революція, що розглядається лише як протиприродний антипод, болісний для країни синдром (В. Солдатенко) [1, с. 110–135].

Важливо оговорити ще й такий важливий момент. Незважаючи на те, що в 1917 — 1920 рр. в Україні перехрещувалися різноорієнтовані (в тому числі — несумісні, полярні) інтереси, приходили в зіткнення ворожі тенденції і процеси, які мали самостійне, самодостатнє значення — на кшталт Російська революція, революції в Німеччині й Австро-Угорщині, Угорщині, іноземні воєнні агресії за участі представників багатьох націй, висхідною й головною точкою відліку в системі наукових координат свідомо, цілеспрямовано обирається Українська революція, перебіг подій, безпосередньо дотичний до буття українського загалу (В. Солдатенко) [2, 3, 4].

Методи дослідження

У вивченні політичних процесів застосовувалися такі основні загальнонаукові методи як системний, структурно-функціональний, історико-логічний і порівняльно-ретроспективний. Вони дозволили з'ясувати ситуацію українсько-російського науково-фахового протистояння, гострої непримиренної дискусії з абсолютно протилежною, полярною мотивацією підходів, оцінкою фактів, аргументацією висновків і узагальнень. Принципові розбіжності, різномислення спостерігаються уже на рівні ключових, фундаментальних смислових понять, украй необхідних для ідейно-теоретичних ретроспективних реконструкцій минулого. В цьому сенсі видається доцільним звернутися до предметного, тобто не абстрактного, а фактологічно підтверджуваного тлумачення таких основоположних для розуміння суспільних феноменів як «криза», «революція», «громадянська війна».

При цьому сутнісний зріз даної студії не потребує заглиблення в семантичні, лінгвістичні, філософські чи ще будь-які — аж до міждисциплінарних і енциклопедичних — ускладнені уявлення про названі категорії, якими

успішно послуговуються в багатьох наукових галузях. У даному разі видається достатнім обмежитися лише політичними ракурсами, якими давно і звично оперують фахівці в соціальній сфері.

У пропонованих зведених лаконічних умовисновках автор незмінно спирається на ретельно вивірений емпіричний матеріал, використаний у власних публікаціях (що, при потребі, легко перевіряється), не обтяжуючи, не ускладнюючи сприйняття змісту статті. Там же міститься чимало оцінок і міркувань щодо найгрунтовніших і найавторитетніших видань колег [5, 6, 7, 8, 9], (Я. Грицак,) [10], (С. Плохій) [11], (В. Литвин) [12].

Результати дослідження

Смислова сутність політичних категорій, обраних для наукового осмислення поставленого завдання може бути зведена до наступного.

«Криза» — різке, масштабне погіршення ситуації, загострення суперечностей у суспільстві, детермінація значних, навіть кардинальних змін, пошуку назрілих і невідкладних зрушень у стосунках між суб'єктами соціуму. Кризу (залежно від масштабності й смислової цільової потреби її нерідко іменують «передгрозовою» революційною ситуацією) можна у окремих випадках дещо загальмувати, розрядити суспільну напругу, зупинити (залагодити), або (здебільшого з невміння адекватно оцінити виклики часу, за бездіяльності, зволікання із прийняттям нагальних рішень) допустити переростання в більш високу якість — революцію.

Революція — докорінний переворот підвалин життя, рішучий, стрибкоподібний перехід від одного суспільного стану до іншого в усіх галузях — в економіці, політиці, духовній культурі. Це принциповий вибір шляху соціального і національного прогресу з метою вдосконалення й покращення життя людей, що передбачає кардинальні зрушення у розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. В такі екстремальні моменти відбувається співпадіння (взаємопоєднання) нездатності керівних верств — «верхів» управляти по-старому з масовим прагненням «низів» жити по-новому. Революція — не лише відмова від діючих правопорядків, знищення віджилих державних систем, а ще більшою мірою — запровадження нових укладів, нових стосунків, захисту здійснених завоювань.

«Громадянська війна» - організована збройна боротьба за владу між соціальними групами суспільства, нації, держави, найгостріша форма класової боротьби. Виникає здебільшого внаслідок соціальних криз, в яких панівні класи уже не в спроможі «законними» засобами протидіяти своїм політичним суперникам. Такі війни ведуться як регулярними, або спеціально створеними арміями, так і озброєним громадянським населенням, керуючись потребами задоволення різноспрямованих інтересів, корпоративних прагнень. На

фронтах використовуються всі наявні засоби ведення війни, включаючи наукову стратегію і тактику, фортифікацію, а також участь професійних фахівців.

Розглядаючи наведені узагальнені формулювання у якості базових, відправних для позначення реальних важливих феноменів, можна відразу бачити в них як взаємопов'язані, взаємодоповнюючі, «взаємоперетікаючі» елементи, так і певні, в чомусь істотні відмінності, особливості, специфіку проявів. Гадається, це можна краще зрозуміти, дійти обґрунтованих переконань, подумки перенісшись безпосередньо в конкретно історичну площину.

Рухаючись по порядку, слід передусім зупинитися на початкових ланках ланцюга криз, які довелося пережити Україні (у деяких проявах їх можна визнати головними чинниками моменту) у 1917 — 1920 рр.

Тогочасною глобальною кризою, безперечно, стала Перша світова війна, яка за два з половиною роки породила й до краю загострила загальноєвропейську революційну ситуацію, зумовила у лютому 1917 р. суспільний вибух в найслабшій ланці — Росії — такого потужного масштабу, який призвів до блискавичного краху найбільшої материкової імперії в світі. Український рух, який мав двоєдине завдання — позбавлення від самодержавства, як оплоту соціального й національного гноблення, виявився органічною складовою формування нездоланної кризи. Чи не найяскравішим її проявом, а, можливо, й найпотрібнішим і найефективнішим поштовхом розвитку кризи в переможні події в Петрограді став, як відомо, перехід на сторону повсталих пролетарів першої крупної військової частини гарнізону — запасного Волинського полку, укомплектованого переважно бранцями з України. За ними пішли й інші.

І доки повідомлення про зречення Миколи II престолу ще котилися неозорими далями країни, формувався Тимчасовий уряд, українська еліта створила політико-координаційний орган — Центральну Раду, твердо стала на шлях ініціації Української національно-демократичної революції.

Офіційний Петроград і слухати не хотів про справедливі, зовсім не зухвалі, помірковані домагання українців — в умовах розпочатої демократизації суспільного життя в Росії дати згоду на запровадження національно-територіальної автономії України. Намагаючись впоратися з наростанням Української революції, не на жарт злякавшись самочинного проголошення України автономним утворенням, як загрозливого прецеденту, лівоцентрична частина уряду, рятуючи ситуацію, згодилась на мінімальні поступки українській стороні. Однак правий сегмент Тимчасового уряду на чолі з кадетами скористався обставинами, пов'язаними з переговорами в Києві, і штучно спровокував на початку липня 1917 р. урядову кризу, з якої йому так і не судилося вибратися, а все дійшло до жовтневого перевороту, першого переможного кроку соціалістичної революції.

Правда, прибравши до рук вищий орган виконавчої влади і відразу скоригувавши державний курс в правий, контрреволюційний бік, Тимчасовий уряд встиг спровокувати і урядову кризу в Україні. Його Інструкція Генеральному секретаріату від 4 серпня 1917 р. з неприкритими, цинічними імперіалістичними замірами, появи якої не зміг запобігти В. Винниченко й підлеглі йому міністри, привела до вимушеної демісії першого національного уряду. Повсюдна масова підтримка українством Центральної Ради, Генерального секретаріату виявилася настільки могутньою, що спираючись і на інші обставини, кризу вдалося подолати. В історіографії зустрічається немало міркувань, згідно яких ще не дуже досвідчені лідери Української революції могли б значно ефективніше скористатися з тодішньої політичної кон'юнктури, вибороти у офіційного Петрограда, що слабшав з кожним днем, більшого обсягу теоретично розроблених М. Грушевським і його прибічниками національних домагань.

Однак цього не сталося, та нагромаджене величезне невдоволення, обурення діями Тимчасового уряду додатково далось взнаки, коли О. Керенському, що судомно намагався втриматися при владі й в останні дні жовтня шукав рятівної допомоги будь-де, Центральна Рада не простягла руки, не стала на бік вірних поваленому уряду місцевих прибічників, у їх числі й військових формувань Київського гарнізону, що намагалися протидіяти більшовицькому повстанню. Це не могло не вплинути на зміну розстановки сил в стратегічно важливому регіоні на півдні країни в цілому. Тобто, у вирішальний кризовий момент український чинник спрацював не на користь противників соціалістичного перевороту, хоча останній засуджувався й висловлювалася категорична готовність рішуче боротися з його підтримкою в Україні.

Вдало маневруючи, з одного боку, не втягуючись у військове протиборство між більшовиками і місцевими адептами поваленого уряду, а з іншого, оперативно скориставшись з «Декларації прав народів Росії» (хоч і відмежувавшись від петроградської Ради народних комісарів), Центральна Рада оголосила своїм Третім Універсалом про створення Української Народної Республіки. Заявлялося про її належність до неіснуючої поки що федеративної демократичної республіки Росія, під якою розумілась спілка національно-державних утворень на нерадянській основі, Розрахунок не виправдався, а щойно народжена Українська Народна Республіка потрапила у протистояння з місцевими організаціями більшовиків, підтримуваних не лише на словах новим петербурзьким революційним урядом. Ситуація виявилася у повному розумінні слова кризовою, хоч здебільшого іменується скромніше — конфліктом між Раднаркомом і Центральною Радою. Після не дуже наполегливих, невдалих спроб дипломатичними шляхами знайти залагодження суперечностей миром протиборство набрало збройного характеру.

В історіографії події грудня 1917 р. — січня 1918 р. нерідко іменуються першою українсько-російською (більшовицькою) війною, в якій місцеві радянські сили видаються лише за слухняну агентуру (п'яту колону) північно-східного сусіда, що розв'язав неспровоковану агресію проти суверенної держави — незалежної УНР. З такою версією можна погодитися частково, звернувшись до певних уточнень.

Перший, реально Центральнорадівський (Київський) з'їзд Рад (4 — 5 грудня) і Перший Всеукраїнський (Харківський) з'їзд Рад (11 — 12 грудня 1917 р.) з наочною переконливістю відбили розкол політикуму і населення України на два непримиренних табори. Уже в ході підготовки і проведення обох форумів розпочалися військові ексцеси, що набирали дедалі більших масштабів і гостроти. На боці умовно харківського центру влади, згідно класової природи, виявилось керівництво Радянської Росії. Втім, командування тільки но народжуваної Червоної армії на той момент було зайняте необхідністю знешкодження (ліквідації) найзагрозливішого, найпотужнішого військового осередка спротиву радянській владі — козачого Дону. Тому реально змогло виділити доволі обмежений контингент власне російських військовиків (їх точного числа ніколи не встановлювалося, а приблизна кількість ніяк не могла перебільшувати п'яти тисяч осіб) для операцій в напрямку Києва. Останні переважно влилися в збройні загони червоногвардійців, сформованих в населених пунктах уже радянського Лівобережжя і солдатів Південно-Західного фронту. Загальна ж кількість тих, хто взяв участь у поході на основний плацдарм Центральної Ради, дорівнювала, за найоптимістичнішими підрахунками, близько 10 тис. чоловік.

З'єднані в чотири формації, гучно найменовані арміями (кожна по 1,5 — 2,5 тис.), вони не змогли надати своєчасної допомоги повсталим за радянську владу 16 січня 1918 р. київським робітникам і солдатам, що, тим не менше, виявилось дієвою складовою боротьби за владу.

Хоча скільки-небудь значних дій (крім січневого повстання незмінно ще фігурує бій під Крутами, кількадечний гарматний обстріл Києва та розстріл муравйовцями мало не 2,5 тис. російських офіцерів, що, шукаючи порятунку від революції, опинилися в Києві, але участі в подіях не брали), воєнними жертвами стало не менше 10 тис. осіб.

Наведене в комплексі схиляє до логічного висновку-міркування — основними учасниками і жертвами зародкового, початкового етапу громадянської війни стали місцеві, українські мешканці. Важливо взяти до уваги й те, що фігурантами протистоянь і кривавих зіткнень були не стільки мирні жителі-волонтери, а формування (протоформування) армійського зразка, почасти з фахово підготовленим командуванням, штабами, залученням солдатів, що мали досвід участі в імперіалістичній війні. На оснащенні вояки мали й використовували всі види наявних тоді озброєнь. Готувалися

й втілювалися в життя стратегічні розрахунки й тактичні плани операцій, формувалися фронти. Навіть дискурс тодішніх документів різного походження говорить на користь того, що події сприймалися, кваліфікувалися, розцінювалися як розпочата реальна повномасштабна війна. Мабуть найбільш адекватною її назвою може бути громадянська війна в Україні, одну зі сторін якої підтримала безпосереднім, поки що не надто масштабним, втручанням Радянська Росія.

Варто звернути увагу й на ту обставину, що перші залпи громадянської війни прогрімали в Україні раніше, ніж це сталося на території власне російських губерній — прийнято вважати (якщо не брати в рахунок короткого епізоду — невдалої спроби О. Керенського подавити повстання в Петрограді в останні дні жовтня 1917 р.), що там Громадянська війна розпочалася навесні 1918 р., з початком іноземних інтервенцій.

Ще один, проміжний висновок полягає в тому, що перше масштабне зіткнення двох суспільних потоків — Української національно-демократичної і загальноросійської соціальної (Жовтневої, соціалістичної) революції закінчилося на користь останньої. В середині ж Української революції дедалі сильніше стали виявлятися трансформації, що призвели до істотної асиметрії: актуалізувалися національно-демократичні аспекти й почали відсуватися на другий план, на невизначені терміни соціальні складові революційних, державних програм. Можливо, було б виправдано погодитися з точкою зору лівих українських есерів, що більш відповідним сутності практично реалізуваної мети стала Українська національно-визвольна революція.

У січні — лютому 1918 р. український чинник (під цим, звісно, розуміється, передусім, Українська революція, позиція УНР) знову доволі потужно заявив про себе. Центральноевропейські держави, що домінували в Бресті на мирній конференції, не просто із задоволенням зустріли приєднання до міжнародного форуму делегації Української Народної Республіки, а й досить швидко переключили на неї свою основну увагу, відтіснивши на другий план контакти з російськими дипломатами. Цьому були вельми прагматичні причини. Від Радянської Росії можна було чекати лише неприємностей, зокрема, експорту революції. А в Україні за роки війни, що призвела до величезного скорочення міжнародної торгівлі, нагромадилися чималі лишки хліба, тоді як у заблокованих Антантою Німеччині й Австро-Угорщині починалися «голодні бунти». В разі порозуміння з українцями європейцям можна було розраховувати на виправлення продовольчої кризи. Так на світ з'явився перший мир Першої світової війни між Україною і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною, промовисто наречений «хлібним». В таємному протоколі до основного документа про припинення війни українська сторона зобов'язувалася поставити в Центральні держави до 20 липня 1918 р. 1

млн тон зерна і ще велику кількість іншої продукції, сировини. Крім направлення в Україну «навзаєм» значної кількості промислових товарів новоявлені союзники пообіцяли надати воєнну допомогу для «очищення» республіки від органів радянської влади, більшовиків.

Австро-німецькі війська свої обіцянки виконали доволі оперативно, окупувавши уже до кінця квітня 1918 р. всю територію України. А ось з відправкою на Захід обіцяного продовольства не залагодилося — селянство не бажало слухняно відгукуватися на заклики Центральної Ради віддавати «без бою» хліб чужинцям. Апаратів же примусу у національної влади не існувало. Німці й австрійці педантично вимагали дотримання «букви договору», та не відчуваючи зрушень, втрачаючи терпіння, почали запроваджувати до українців власне судочинство. Українські соціалістичні партії (есери, соціал-демократи, соціалісти-федералісти, демократи-хлібороби), які входили до Центральної Ради, не могли змиритись із розпочатим проти селянства терором. Напруга швидко переросла в кризу відносин між окупантами і українською владою, скандально завершилася грубим розгоном іноземною військовою адміністрацією органів Української революції.

До влади було приведено колишнього царського генерала, флігель-ад'ютанта Миколи II, власника величезних земельних латифундій в Україні П. Скоропадського. Почалася реставрація долютневих (1917 р.) порядків. Та й не дивно. Уряди гетьманату більше як наполовину формувалися з російських кадетів — тих самих, які спровокували в липні 1917 р. кризу, що завершилася Жовтневою революцією.

В Україні спалахнула справжня «селянська Вандея» — повсюдні перманентні масові повстання проти окупаційно-гетьманського режиму. В історіографії з'являються пропозиції вважати ескалацію громадянської війни (лише рахунок вбитих окупантів і прибічників гетьманства йшов на десятки тисяч, а загиблих і «покараних» селян — повстанців і заручників — на сотні тисяч) окремою, «селянською революцією». І в цьому є свій резон. Тотальне несприйняття влади досягло апогейних значень в останню декаду жовтня — на початку листопада. Гетьман П. Скоропадський увів в усіх дев'яти українських губерніях і, окремо, ще й в найбільших містах надзвичайний, або військовий стан. Однак подолати всеохоплюючу кризу було неможливо. Свою роль зіграли революції в Німеччині й Австро-Угорщині, що мали прямим наслідком евакуацію з України 500-тисячного окупаційного контингенту, на якому тримався гетьманат. П. Скоропадському не залишалось нічого іншого, як невідомо котитися до зречення влади.

Партії Української революції (УСДРП, УПСР, УПСФ і деякі інші) в умовах практично загальнонаціональної кризи сформували 13 листопада 1918 р. Директорію на чолі з В. Винниченком. З її ініціативи було здійснено

переможне антигетьманське повстання, відроджено Українську Народну Республіку. Повернення України на революційну траєкторію поступу (документально урівноважувалися нагальні соціальні й національні завдання) прийнято вважати органічним продовженням розпочатої навесні 1917 р. національно-демократичної революції, її другим етапом. Дехто називає події листопада-грудня 1918 р. Другою Українською революцією.

Однак, накресленій національним проводом стратегії не судилося бути втіленою в життя. Завадили, головним чином, чотири обставини.

По-перше, паралельно з реставрацією Української Народної Республіки розпочався процес відновлення Української Соціалістичної Радянської Республіки. Збройну силу останньої на початковому етапі боротьби складали переважно українські повстанці, ядро яких сформувалося ще в часи антигетьманських виступів (звенигородці, таращанці, чернігівчани). Командуванню Червоної армії було заборонено надавати в розпорядження Українського фронту бойові частини.

По-друге, підступним, злим фатумом Української революції, Української Народної Республіки став запроваджений з ініціативи С. Петлюри (він у лютому 1919 р. перебрав на себе роль лідера в державному проводі) режим отаманщини. Це завадило перетворенню повстанства в формування регулярної армії, позбавило УНР ефективного, організованого захисту. Більше того, деструктивна позиція спровокувала глибоку й швидку руйнівну ерозію всього державного організму, в тому числі соборницьких ініціатив.

По-третє, не можна залишити поза увагою кризові тенденції в провідних українських партіях. Революційно налаштовані ліві елементи в УПСР, УСДРП, УПЛСР, місцевому Бунді відділились від первісних утворень, зародили націонал-комуністичні течії й окремі партії боротьбистів, боротьбистів, укапістів, комфарбандівців і почали шукати шляхи об'єднання з Комуністичною партією (більшовиків) України, схилиючи український суспільний рух на шлях української соціальної (соціалістичної) революції. Просто непоправним ударом по всій українській партійній системі стало, зокрема, рішення ЦК УПСР про розпуск найчисельнішої організації, що репрезентувала інтереси понад 80% нації — селянства. В одну мить 375-тисячна партія українських есерів (можливо ці дані керівництва завищені) буквально «обнулилася», залишивши політично діяльною горстку активістів всього в кілька сотень осіб.

Праві сегменти всіх без винятку українських партій переживали колосальне скорочення членства в своїх лавах, втрату авторитету і впливу, згортали роботу. Незначна частина керівних функціонерів воліла залишити Батьківщину, перебратися за кордон, в еміграцію.

По-четверте, свої негативи в ситуацію вносило антиукраїнське спрямування позицій інтервентів Антанти, породжуючи сум'яття в настроях

керівних структур УНР. До не менших втрат, шкідливих деструкцій призводили і дії білогвардійських єдинонеділимців (А. Денікіна, пізніше — П. Врангеля), активно підтримуваних західними демократіями.

В результаті Україна потрапила, можна сказати, в зону «кризової турбулентності», пульсуючих спалахів надзвичайно тяжких, виснажливих воєнних дій. Особливої напруги, кривавих, руйнівних наслідків події набували в часи силового, зовсім незалежного від волі місцевого населення, втягування його в процеси перманентної міграції на терени України загальноросійської Громадянської війни, перетворення республіки на епіцентри жажливих ристалищ (денікінщина, врангелівщина, польська агресія тощо). Тому нерідко кризи, що виникали одна за одною, супроводжувалися найдошкульнішими оцінками-констатаціями — «катастрофи». До них, зокрема, відносять ганебну здачу білогвардійцям зайнятого в останні дні серпня 1919 р. чималими зусиллями українських військ Києва, згубні результати договору командування Української галицької армії з денікінцями і перехід під начало останніх основної формації збройних сил соборної УНР (листопад 1919 р.), рішення любарських нарад (кінець листопада — початок грудня 1919 р.), Варшавський договір УНР з Другою Річчю Посполитою (21 квітня 1920 р.), літні (1920 р.) поразки Дієвої армії і її відступ за межі УНР разом з поляками, зраду керівництвом останніх Варшавського договору (початок у вересні 1920 р. переговорів з червоними при ігноруванні позиції Державного центру УНР і представників галицької громади), підписання Ризького мирного договору між Польщею і Радянськими Росією та Україною (18 березня 1921 р.).

Разом з тим перераховані воєнно-політичні кризові прояви історичного поступу української нації (вони не всі, на локальному зрізі їх число неважко доповнити і урізноманітнити) змінювалися поетапним зміцненням дії інших суспільних векторів, посиленням позицій в Україні радянської влади, наближаючи її торжество, зумовлювали початок об'єднавчого процесу з РСФСР, іншими радянськими республіками, який завершився в кінці 1922 р. створенням Союзу Радянських Соціалістичних Республік, одним з ініціаторів і засновників якого стала Українська Соціалістична Радянська Республіка.

Українська національно-демократична революція не увінчалася перемогою. Об'єктивні й суб'єктивні чинники такого фіналу досить предметно, глибоко з'ясовані в історіографії. Однак неспростовним назавжди залишиться те, що буремні події вже більш як сторічної давнини знаменували небачений до того стрімкий злет національного духу, справжній вибух визвольної енергії, що справили велетенський вплив на всю подальшу долю українського народу і досьогодні залишаються чи не найпритягальнішою і найповчальнішою скарбницею досвіду національного відродження.

Висновки

Вищевикладене дає можливість наступним чином лапідарно, присуті схематично позначити концепт історії революційної доби в Україні (1917 — 1920 рр.), виділяючи умовні, однак сутнісні етапи з певними характерними відмінностями:

Січень 1917 р. — політична криза в Росії. — Лютий — революція, крах самодержавства. — Березень — квітень — початок Української національно-демократичної революції.

Початок липня 1917 р. — штучна урядова криза в Петрограді, що зі швидким наростанням суспільних антагонізмів переростає в загальнодержавну. — 25 жовтня — повстання в Петрограді під проводом більшовиків. Проголошення радянської влади.

7 листопада — проголошення створення Української Народної Республіки. Листопад 1917 р. — січень 1918 р. — криза в стосунках між Центральною Радою і місцевими Радами робітничих, солдатських і селянських депутатів, загострена конфліктом між Раднаркомом Росії і Центральною Радою. Початок громадянської війни в Україні за сприяння та втручання Радянської Росії.

Квітень 1918р. — криза у відносинах Центральної Ради з окупаційними силами Німеччини й Австро-Угорщини. — 29 квітня 1918 р. — державний переворот, розгін Центральної Ради, встановлення гетьманського режиму П. Скоропадського.

Травень — жовтень — наростання кризових явищ внаслідок практично тотального несприйняття масами політики української авторитарно-маріонеткової і окупаційної влади, повсюдне наростання повстанського руху, по суті, масштабна ескалація громадянської війни. Оголошення на всій території України надзвичайного і воєнного стану.

Листопад — грудень — повернення України на революційний курс. Антигетьманське повстання під проводом Директорії, або новий етап, Друга Українська революція, відродження Української Народної Республіки.

Кінець грудня 1918 р. — весна 1919 р. — військові дії прибічників радянської влади проти УНР (переважно місцевих повстанців, оперативного реорганізованих у регулярні частини Червоної армії) — новий етап громадянської війни, знову за прямого сприяння, втручання, військової допомоги РСФРР, відступ Дієвої армії УНР і об'єднання в липні з Українською галицькою армією.

Липень — серпень 1919 р. — наступ Добровольчої армії з території Донбасу в напрямку Полтави — Києва (далі — на Москву) — перенесення головного плацдарму загальноросійської Громадянської війни на терени

України, безславна здача захопленого українськими військами Києва і зародження тенденцій чергової кризи.

Вересень — листопад — зміна орієнтацій Української галицької армії і угода з денікінцями, розцінена як політична і військова зрада. Катастрофа і ліквідація Українського соборного фронту. Відступ залишків армії УНР на територію Польщі.

Осінь — зима 1919 р. — провал спроб білогвардійців оволодіти Москвою і повернення в результаті наступу Червоної армії фронту загальноросійської Громадянської війни (між червоними і білими) в Україну — в Причорномор'я, Приазов'я і Крим. Наростання суспільної напруги.

21 квітня 1920 р. — підписання С. Петлюрою і Ю. Пілсудським Варшавського договору. — 25 квітня — початок наступу польської армії на Правобережній Україні. — 6 травня — захоплення Києва. — Червень 1920 р. — контрнаступ Червоної армії, затяжна польсько-радянська війна на територіях України і Білорусії.

Вересень — листопад — ескалація військових дій проти білогвардійських частин на Південному Сході і в Причорномор'ї. — Листопад — розгром врангелівців в Криму.

Вересень 1920 р. — перемир'я і початок мирних переговорів у Мінську між Польщею і РСФРР та УСРР. Кінець листопада — залишення рештками армії і державним проводом УНР Батьківщини, інтернування військовослужбовців-українців. — Завершення Української революції.

Схематичні узагальнення, гадається, дозволяють наочніше уявити загальну картину визрівання, виникнення, протікання трансформації криз, здійснення революцій, розв'язування, ходу, етапів, масштабів громадянської війни (війн) в Україні в 1917 — 1920 рр. Очевидна калейдоскопічність згаданих суспільних явищ свідчить як про розвиток криз в революційні вибухи, а останніх — у громадянські війни, так і формування значно складніших їх комбінацій. А саме: зародження криз в лоні революцій і в процесі протиборства різних (відмінних за метою, спрямуванням) революцій — соціальних і національних, переростання революцій у внутрішньодержавні війни і завершення таких війн торжеством вимріяних революційних задумів. Особливості векторів, траєкторій розвитку суспільних потоків також супроводжувалися проявами різних за характером і розмірами кризових явищ. Певна ж структуризація згаданих феноменів (на практиці виникала їх різнорівнева множинність) дає змогу дещо упорядкувати уявлення про розвиток, динаміку, глибину, контури, параметри, кондиції та інші принципові, важливі показники унікальних суспільних процесів.

Список посилань:

1. Солдатенко В. Ф. Україна в революціях 1917-1920 рр.: історіографічні тенденції вивчення. Київ: Видавництво Ліра-К. , 2024. 216 с.
2. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Київ: Либідь, 1999. 976 с.
3. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: історичні есе-хроніки: У 4-х т. Т. I. Рік 1917. Харків: Прапор, 2008. 560 с. , Т. II. Рік 1918. Київ: Світогляд, 2009. 411 с. , Т. III. Рік 1919. Київ: Світогляд, 2010. 453 с. , Т. IV. Рік 1920. Київ: Світогляд, 2010. 442 с.
4. Солдатенко В. Ф. Деміурги революції. Нарис партійної історії України 1917-1920 рр. Київ: Наукова думка, 2017. 748 с.
5. Політична історія України ХХ століття. У 6-ти т. Т. 2. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920). Київ: Генеза, 2003. 488 с.
6. Україна: політична історія. ХХ — початок ХХІ ст. Київ: Парламентське видавництво, 2007. 1028 с.
7. Українська революція 1917-1921 років: погляд із сьогодення. Київ: Інститут національної пам'яті, 2013. 656 с.
8. Нариси історії Української революції 1917-1921 рр. У двох кн. Київ: Наукова думка. Кн. 1. 390 с. ; Т. 2. Кн. 2. 2012. 464 с.
9. Україна й українці в постімперську добу (1917-1939). Київ: Академперіодика, 2021. 620 с.
10. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 2021. 432 с.
11. Плохій С. Брама Європи: історія України від скіфських воєн до незалежності. Перероблене і доповнене видання. Харків: «Клуб сімейного читання», 2023. 512 с.
12. Литвин В. М. Незасвоєні уроки: 1917-1921. Київ: Видавничий дім «АДЕФ Україна», 2023. 1032 с.

References

1. Soldatenko, V. F. (2024). Ukraine in the revolutions of 1917-1920: historiographic trends of study. Kyiv: Lira-K. Publishing House, 216 p. [in Ukrainian].
2. Soldatenko, V. F. (1999). The Ukrainian Revolution. Historical sketch: Kyiv: Lybid, 976 p. [in Ukrainian].
3. Soldatenko, V. F. Ukraine in the revolutionary era: historical essays-chronicles: In 4 vols. T. I. Year 1917. Kharkiv: Prapor, 2008. 560 p., Volume

- II. Year 1918. Kyiv: Svitoglyad, 2009. 411 p., Volume III. Year 1919. Kyiv: Svitoglyad, 2010. 453 p., Volume IV. Year 1920. Kyiv: Svitoglyad, 2010. 442 p. [in Ukrainian].
4. Soldatenko, V. F. (2017). Demiurges of revolution. Essay on the party history of Ukraine 1917–1920. Kyiv: Naukova dumka, 748 p. [in Ukrainian].
 5. Political history of Ukraine of the 20th century. (2003). In 6 volumes, T. 2. Revolutions in Ukraine: political-state models and realities (19171920). Kyiv: Geneza, 488 p. [in Ukrainian].
 6. Ukraine: political history. 20th — beginning of the 21st century. (2007). Kyiv: Parliament publishing house, 1028 p. [in Ukrainian].
 7. The Ukrainian revolution of 1917–1921: a view from today. Kyiv. Institute of National Memory, 2013. 656 p. [in Ukrainian].
 8. Essays on the history of the Ukrainian revolution of 19171921. In two books. (2012). Kyiv: Scientific opinion. Book 1, 390 p.; T. 2. Book. 2, 464 p. [in Ukrainian].
 9. Ukraine and Ukrainians in the post-imperial era (19171939). (2021). Kyiv: Akadempriodika, 620 p. [in Ukrainian].
 10. Hrytsak, Ya. (2021). Overcoming the past: global history of Ukraine. Kyiv: Portal, 432 p. [in Ukrainian].
 11. Plohiy S. (2023). Gate of Europe: the history of Ukraine from the Scythian wars to independence. Revised and updated edition. Kharkiv: “Family Reading Club”, 512 p. [in Ukrainian].
 12. Lytvyn, V. M. (2023). Unlearned lessons: 19171921. Kyiv: Publishing House “ADEF Ukraine”, 1032 p. [in Ukrainian].

Valerii Soldatenko

*Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of NASU,
Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)*

<https://orcid.org/0000-0003-2435-1123>

e-mail: soldatenko.v.f@gmail.com

**«CRISIS», «REVOLUTION», «CIVIL WAR» AS
COMPONENTS OF THE CONCEPT OF SCIENTIFIC
REPRODUCTION OF THE SOCIAL PROGRESS OF
UKRAINE IN 1917-1920.**

Abstract

The article seeks to elucidate the logical interconnections, interdependencies, and reciprocal influences of significant social phenomena during one of the most pivotal periods in Ukrainian history. Even a general framework for understanding these phenomena can facilitate a constructive crystallization of approaches, enhance methodological consistency in research practices, and foster a clearer comprehension of events from a century ago, which are currently subjected to diverse, often conflicting or unconvincing interpretations within historiography and political science. By rationalizing the interplay and clarifying distinctions among the theoretical constructs of «crisis», «revolution», and «civil war» through the lens of the historical context from 1917–1920, this analysis presents opportunities for a more precise and realistic depiction of intricate social trends and processes. Specifically, this methodical examination reveals that a singular, linear model depicting progression along an ascending trajectory—moving «from the smaller to the larger»—is inadequate. Instead, it necessitates a more adaptable and dialectical approach; it becomes evident that not only can political crises precipitate revolutions—which may subsequently incite civil wars—but civil wars themselves can initiate a «reverse reversal», triggering political crises. Moreover, the ramifications of civil wars significantly alter the developmental trajectory of revolutions and influence choices regarding pathways for social development.

Keywords: crisis, Ukrainian revolution, social aspects, civil war, intervention, occupation, insurgency, «reds» and «whites».

Стаття надійшла до редакції 21.10.24

© Солдатенко В. Ф., 2024